САМОСУД

Було на Вкраїні село, яке двічі зазнало страшного спустошення. Вперше під час Великого Голоду, в тридцять третьому, що викосив пів-України, а вдруге уже під час Вітчизняної. І то не на початку війни, з приходом німця, а десь посередині, коли повернулися наші війська, яких люди цього села чекали з надією й страхом. Чому саме з надією, пояснювати, мабуть, не треба, а от чому із страхом, розповім трохи нижче.

Але для того, щоб усе було зрозуміло, доведеться зробити невеликий екскурс у далеке минуле, аби повніше викласти біографію людини, через яку, власне, те друге спустошення й сталося.

Людину цю звали Данилом, Даньком. І батька його звали Данилом, і діда, і прадіда — весь ланцюжок, що тягся із століття в століття, складався тільки з Данилів, аж до того далекого пращура, який, повертаючись із Запорозької Січі, облюбував оце місце посеред безмежного степу та й зліпив таку-сяку мазанку, щоб було де притулитися душею на старості літ. А що козарлюга він був ще нівроку і не всю кров вицідив у численних січах, то невдовзі й привів до своєї халупи молодесеньку жіночку, якій годився в діди. Та ба! — ще не всохла сила козача, і згодом посеред тієї хатини загойдалась колиска з черговим Даньком, якому й судилося продовжити рід. Бо років за десять старий козарлюга відплив в інший світ, де ні печалі, ні воздиханія. А за рік перед смертю, спокуту-ючи гріхи, вольнії й невольнії, помандрував далеко на північ та й приволік столітнього дуба, поставив при шляхові хрест в чотири людини заввишки, в три сажні завширшки, і село (за цей час там встигли поселитися й інші) дістало назву Хрестище (не хрест же стояв, а хрестище), яку носило десь аж до кінця двадцятих років неспокійного нашого століття, коли його перейменували в Червону Комуну. (Тоді все, що тільки можна було, перейменовувалось на червоне, наче людям мало було тих потоків невинної крові, які заливали всю землю під час громадянської, в часи комунізму військового, а

особливо крові отих дядьків-гречкосіїв, котрі мали нещастя потрапити до кривавих списків твердоздатників. Майже в кожному номері тогочасних газет на останній сторінці з верху до низу були наче маком усіяні прізвища тих, хто лягав з чекістською кулею в лобі. Там так і оголошувалося з епічним спокоєм: "Розстріляні твердоздатники" — своєрідне коріння того кривавого дерева, яке затінило весь світ у тридцятих роках). Перейменував Хрестище на Червону Комуну прапраправнук отого січовика, теж Данило, а в той час ще Данько, через якого й сталася сумна та подія, що спричинила друге спустошення.

Але спершу поведемо мову не про нього, а про його батька Данила: без цього зовсім уже коротенького екскурсу наша розповідь буде далеко не повною.

Ще побіжно додам, що всі ці Данили носили прізвище Со-кала. Хтось у їхньому роду не шокав, а сокав, от і охрестили їх Сокалами.

Отже, про Данила, батька Данькового.

Цей Данило прославився тим, що дуже ж ловко грав у підкидного. Не було в селі людини, яка могла б його обіграти. Іде, бувало, вулицею, вимахує лівою, а права завжди у кишені: намацує карти. Карт було в нього кілька колод, і буденних, і празникових, а одну колоду він виносив лише на великі свята, та й то не на кожне: виміняв у цигана за порося і ще й півня дав на додачу. Бо й карти були не звичайні, а особливі: їх можна було навіть прати, і нічого з ними не коїлось. Данило їх, щоправда, не прав — тримав у чистій полотняній шматині та ще й за божницею: щосвята, убравшись та змастивши оливою свого посивілого чуба, побожно діставав з-за ікони пакунок. Клав обережно до кишені й виходив на вулицю. На колодки, де його вже нетерпляче чекали такі ж, як він, картярі.

І домашні вже знали: до півночі не повернеться.

Окрім карт, не було за душею в Данила нічого. Не тримав ні коня, ні вола, бо страх не любив працювати у полі, а свої три десятини, що дістались йому після революції, здавав за половину врожаю сусідові, який з дурного розуму жили рвав на роботі, не знаючи ні буднів, ні свят. "Робить, як віл, а прийде час помирати — нічого не візьме на той світ із собою, — говорив Данило, з сусіда кепкуючи. — Отам я його стріну й спитаю: "То хто із нас, Федоре, був розумніший: я чи ти?"

У сімнадцятім році Данило міг запросто розжитися й на коней, і на волів. Це коли революція докотилася до України та стали розоряти поміщиків. Побіг услід за людьми і Данило: чого б не побігти? Тільки люди кинулись до стаєнь та корівників, Данила ж занесло до палацу: дуже цікаво було подивитись, як пан жив-поживав. І одразу ж натрапив на вазу, що стояла посеред кімнати, на підставці горіховій. Ваза в два аршини заввишки, з химерними ручками, розмальована знизу аж догори. І чого тільки там не було!

І дерева, й річки, й озера, і птахи, й звірота, ще й люди, на наших людей мов і несхожі: в халатах барвистих, вусаті й з косами. Жінки не жінки, чоловіки не чоловіки — якась порода заморська. І так заворожила та ваза Данила, так йому припала до серця, що він незчувся і сам, як зняв її обережно з підставки та й попер поперед себе додому.

Люди — хто коня, хто волів, чи корову, чи з десяток овечок, а Данило — заморську ту посудину.

Попосміялися ж із нього в селі: ну, розжився Данило! Тільки даремно сміялись.

Бо пізніше, вже після Бреста, коли на Вкраїну прийшов німець та місцевий поміщик рушив повертать награбоване, крик і стогін котився селом. Кому двадцять шомполів нижче пояса, кому тридцять, а кому й усі п'ятдесят — залежно від того, хто скільки взяв.

Не минули й Данила: пан, капрал з шомполом у руках, два солдати з гвинтівками й багнетами примкнутими. Пан як вазу побачив, то замалим не кинувся цілувати Данила: палац був розгромлений вщент, все побите-потрощене, одна ця ваза й уціліла, а їй ціни не скласти, цілий маєток можна було купити за неї. Так що пан не знав, як і дякувати Данилові, але порядок є порядок, жоден злочин не повинен лишитися непокараним, і поміщик, обернувшись до капрала, показав великого пальця:

— Айн.

— Айнцен? — перепитав його капрал: "айна" іще, мабуть, і не було.

— Айн! Айн! — закричав сердито поміщик, і капрал, ображений, вліпив такого "айна" Данилові, що той як був без штанів, так і вилетів прямо на вулицю.

То після цього Данило зарікся і думати про якусь там худобу. Була єдина корова — спровадив з двору й корову. Якби була путня, може, ще й подумав би, а то жере як не в себе, а молока — дулю з маком! Натка, жінка Данилова, роздоювала-роздоювала бісову твар та й рукою махнула:

— Веди на базар — очі б мої її не бачили!

Данилові що, Данилові торгувати — як попереду танцювати: наловчився в циганів, на підсвинка карти вимінюючи. Налигав корову та й "гей!" у повіт. А там шумить, а там гуде — гуляй, душа, веселися, серце!

Того дня не повернувся додому Данило. Не повернувся і другого дня. "Запив!" — журилася Натка й мала серйозні підстави для тієї зажури: окрім карт, не цурався Данило й оковитої. А коли не прийшов і третього дня, і четвертого, Натка не знала уже, що й думати. Верзлося,

що чоловіка уже й живого на світі нема. "Господи, хай уже який прийде, то прийде!"

І дійшла Натчина молитва до Бога: на п'ятий день, якраз по обіді, ступив до хати Данило: пом'ятий, пожований, а в правій руці — вузлик із цукром.

— А гроші? — охнула Натка.

— Ну як ти, Натко, не понімаєш: то се, то те, то кільо сахарю! Так і збулися корови.

Зате уже в двадцять четвертому, якраз на Великдень, прийняли Данила до партії.

Ввійшов до хати й одразу ж на покуть. Сидить, на жінку й не гляне.

— Що це з тобою? — занепокоїлась Натка.

— Всьо!

— Що всьо?

— Всьо!.. Більше не буду робити!

— А то чого, Господи?

— Осьо червона книжечка. — Дістав із кишені червону книжечку, помахав перед носом у сторопілої Натки.

Того ж дня обмивав із такими, як сам, партквиток. "Водив козу" до глупої ночі, вертався додому коли на двох, а коли й на чотирьох. Книжечки, однак, не загубив: лапав по кишені майже щокроку. А спати

лягав — поклав під подушку. І всю ніч верзлося Данилові, наче вони удвох сидять за пляшкою "риковки". Данило — чарку, і книжечка — чарку, Данило — кухоль, і книжечка — кухоль. Набралися так, що під столом і полягали в обнімочку.

Прокинувсь на ранок — одразу ж під подушку рукою. Є! Мов аж полегшало. Тільки де там полегшало: душа горить, голова тріщить, у роті наче сто свиней ночувало.

Повів очима за жінкою. Натка, лиха, як вогонь, поралася біля печі.

Довго збирався з духом:

— Натко, дай похмелитись!

— У Бога проси!

— Дак я ж, Натко, партєйний!

— От і проси як партєйний!

— Натко, не доводь до гріха! Бо візьму й попросю!

— Попроси-попроси! Може, Бог дурніший од мене! — Натка під руку лиху могла сказать і не таке.

— Востаннє питаю: даси?

— Не дам!

— Ну, гляди ж... Дивись, до чого доводиш партєйного! Зсунувся з ліжка, як був у спідньому, став на коліна:

— Господи, як партєйний безпартєйного просю: дай на похмілля!

— Попроси-попроси, він тобі дасть! — кинула, з хати виходячи, Натка.

Данило вже хотів зірватися вслід, але тут сталося чудо: Бог, який теж, мабуть, побоювався Натки і досі німував на іконі, ожив, підморгнув до Данила та й повів очима собі поза плечі.

"Еге! — враз повеселішав Данило. — Так он де Натка гроші ховає!"

Схопився, поліз притьмом за божницю — є! Видобув вузлик тугенький (Натка чи не зубами затягувала) і притьмом за пазуху. Одягнувся бігцем та й вискочив з хати.

— Ти куди? — Натка од курника.

— На партсобраніє.

Бічком, бічком, щоб не помітила знайду, та й на вулицю. А там уже дорога одна: до повітового центру, в оту установу, де і наллють, і піднесуть, лиш би гроші були.

Є грошики, є! Осьо за пазухою. "Ну Натка, ну сила нечиста, куди додумалась гроші ховати! Отакі вони всі — богомільні!"

Гуляв до пізнього вечора. А вийшов надвір: дорога гойдається, небо хитається, і міліціонер, що біс його зна де і виськався, навпіл роздвоюється.

— Гражданін, ви п'яний!

— Відійди! — простогнав Данило: його вже аж корчило. Міліціонер натомість узяв Данила за лікоть:

— Гражданін, пройдьомтє!

— Добром прошу — відійди! Міліціонер і не подумав відходити.

— Одійди, бо як ригону, то від тебе тільки картуз попливе!

Та міліціонер попавсь не з лякливих: ще дужче вчепився у лікоть.

Ну, йому й дісталось: і на мундир, і в чобіт.

Ту ніч провів Данило у вошобойці в міліції. Якби не напився перед тим, то навряд чи й заснув би: так натовкли йому боки. Особливо старався отой, що затримав: мундир же новий-новісінький, міліціонер його, мабуть, уперше й одяг. Ішов — очей сам із себе не зводив. А тут оцей анцибол. Від плечей до п'ят "охрестив"...

Начальник міліції, червону книжечку тримаючи, допитувався в Данила з докором:

— Як же ви так? Комуніст — і отаке виробляти!

— Та воно... — не знав, що й сказати, Данило. Сидів перед начальником такий нещасний, такий нещасний, що жалко було на нього й дивитись.

— З горя отак напились? — вів своє далі начальник. — Чи з великих радощів?

"З радощів", — ледь не бемкнув Данило, та вчасно схаменувся. І тут його осяяло:

— Та таке, що і з горя.

— Яке ж у вас горе?

Данило думав-думав, голову звісивши, та Натку й згадав:

— Жінка померла. — А щоб дужче повірив, додав: — Учора і поховали.

Начальник, добра душа, відразу й розжалобився: повернув Данилові книжечку, ще й руку потис на прощання:

— Глядіть не напивайтеся більше. Не підведіть і себе, і мене.

— Та я... Та щоб... — не знав як і дякувати Данило.

Хотів запросити на поминки, та не знав, як до цього поставиться Натка.

Вийшов з міліції, вдихнув на повні груди повітря: х-ху, наче пронесло! І червона книжечка осьо у кишені. Повернув, щоб прямо додому, а ноги в інший бік завертають. Та ще й вузлик, не до кінця випорожнений, муляє в груди. Бісова Натка на його голову той вузлик і наладила!

"Хіба що два шкалики", — здався врешті Данило. І ноги вже зовсім весело понесли його до отієї установи вчорашньої, де й наллють, і піднесуть...

Знати б Данилові, чим воно окошиться, зупинився б таки на другому шкаликові. Прополоскав би душеньку та на світлі очі Натки й з'явився б: "Оце, Натко, то се, то те, та й по вузликові..." Коли б не оті чорти, оті гаспидські душі, що учора помагали йому вузлик спорожнювати, а

сьогодні з самого ранку на Данила чекали. Як побачили, то зраділи, мов рідному татові. То що лишалось робити Данилові? "Несіть нам на стіл й одну пляшку, й другу та ще й сякої-такої закуски!" І пішло, і поїхало: і за Натку, хай їй легенько тикнеться, і за начальника міліції, щоб був завжди до нас добрий, а насамперед за Данила. Дружки новоявлені один з-поперед одного лізуть його обнімати, клянуться в любові до гроба, а настав час розплачуватись — їх наче корова язиком злизала. Щойно ж поруч сиділи, а тепер лише порожні чарки та порожні тарілки. Тож розплачуйся, Даниле, сам, на друзів не дуже надійся.

Той, що подавав та підносив, клацав-клацав на рахівниці та й наклацав такого, що Натчиного вузлика на одну тільки понюшку. Клявся-божився Данило, що взавтра принесе решту, — не вірять. "Плати, дядьку, зараз, бо міліцію викличемо!" — "Членові партії не вірите!" — згадав Данило червону книжечку. Не вірять, бісові душі. "Лишай документ!" А який документ у Данила? Хіба що та сама книжечка червона. "Осьо візьміть. Тільки глядіть не загубіть, бо голови не зносити ні вам, ні мені!" — "Не загубимо. Принось завтра гроші".

Так і приплуганився додому Данило без червоної книжечки. Проснувся уранці, лап під подушкою — нема! Кинувся до кишень — і кишені порожні. Аж тоді все згадав. І де книжечка, і куди має гроші однести. Він би оце зараз й одніс, біжка побіг би, аби ж були ті гроші прокляті! Хіба в кого позичити?.. Перебрав подумки усіх сусідів та родичів — не позичать. Умиратиме — і копійки не кинуть! В усіх напозичався Данило, всі давно уже й рукою махнули на нього.

Так і не поніс того дня гроші Данило: якось перемелеться. А там ждали-ждали та й однесли червону книжечку в повітком: дивіться, що ваші члени партії витворяють! І довелося Данилові, хоч як жалко було, розлучатися з червоною книжечкою.

Синок його, теж Данило, а тоді ще Данько, так сказав, почувши про татову пригоду із книжечкою:

— Знаєте, мамо, — звертався в основному до матері, — я як виросту, то ніколи не питиму. От.

Іще додав, глевтяком свіжим давлячись:

— Я б їх усіх перерізав!

— Кого, Господи? — жахнулася мати. —Усіх!

— Та кого "усіх"?

— А чого вони краще од нас живуть? Пиріжки пшеничні жеруть із квасолею, — згадав, певно, що їли його однокласники на великій перерві.

І хоч як журила його мати, навіть Богом страхала, про себе вирішив, що все одно переріже. От хай лишень підросте. А Бог — добереться й до Бога. Данько давно вже перестав боятися Всевишнього, відтоді, як молоденька вчителька їм пояснила, що Бога немає, а є тільки вигадка попів та монахів, які сіють опіюм серед народу. Що таке оггіюм, Данько так і не міг уторопати, однак саме слово йому сподобалось дуже і запам'яталося на всеньке життя. Бога немає, і квит! А попи сіють опіюм.

Як бачимо, класово свідомим Данько став замалим не з колиски. І що більше підростав, то дужче утверджувався у святій своїй ненависті до кожного, хто насмілювався жити краще од нього.

Усіх порівняти! Усіх!

* * *

Калоші появилися в селі, коли Данько уже вступив до комсомолу.

Це були перші в Хрестищах калоші: глибокі і блискучі, з червоними рантами, вони лишали чудернацькі сліди, не боячись ні води, ні грязюки. Дітлахи зграєю бігали за щасливим власником химерної взувачки, а баба Вустя Гречиха, вийшовши якось уранці на вулицю, охнула і вхопилась за груди: попід двором на розкислій од дощу дорозі поснувалися небачені досі сліди. Не інакше нечиста сила пройшла — запечатала двір. Того ж дня збігала в церкву, заказала молебень.

Данько теж аж спіткнувся, побачивши вперше калоші.

Стрілися посеред вулиці, навпроти сільради: Данько там уже мав свій закуток як секретар осередку. Закуток весь був обвішаний гаслами, на яких розбитні хлопці й дівчата в міському вбранні закликали сільську молодь до змички, до розгортання класової боротьби на селі, до наступу на релігію та суцільну неграмотність. У тих хлопців та дівчат були дуже рішучі обличчя, вони не стільки закликали, скільки вимагали переходити в наступ, і Данько з дня у день готувався до тієї історичної акції. Тим більше що і зодягнений був не в звичайне вбрання, яке носила парубота села, не в якусь там полотняну сорочку з ганебною вишивкою, а в юнгштурмів-ку, видану нещодавно Данькові в повіті, з накладними кишенями, підперезану блискучою ремінякою, ще й перекинутим через плече уже іншим тонким ремінцем. Юнгштурмівка сиділа на ньому як влита. Данько наче й народився для того, щоб одного дня влізти в революційну цю одежину та одразу ж і рушити в наступ, одне тільки труїло душу Данькову: в повіті йому не дістались черевики з гамашами, їх недодали до комплекту, тож довелося задовольнитись взувачкою власною, латаною та перелатаною. І хоч якії шмарував щоранку Данько, хоч як чорнив сажею, ганебні латки не зникали і скривлені закаблуки не випрямлялись.

Тож можна було уявити, як дивився Данько на нову, небачену ще досі взувачку!

— Де дістав? — похмуро кивнув на калоші.

Парубок (знай наших!) ще й ногу відставив, хизуючись обновою. Відповів через губу:

— Тато купили.

Був він у празниковому, хоч святом, здається, й не пахло. І картуз з дашком полакованим, і сукняний чорний "піджак", і такі ж чорні штани, заправлені в хромові чоботи, що тонули в блискучих калошах. Заради калош отих, мабуть, і вбрався.

Данько відірвав від калош заздрісний погляд, непривітно блимнув на парубка. І хоч знав його з малих літ (разом і до школи ходили), парубок цей здався йому зараз чужіший чужого.

— Ти той... Гуляй, та не дуже.

— А то що: забороніш?

— І заборонюю!

— Овва, який строгий! Комсомолією своєю командуй!.. Засупонився в ремінняччя — та вже і начальник.

— Ти мого ременя не чіпай! — сказав Данько з погрозою.

— А то що — покусаєш?

Данько аж задихнувся од гніву. А парубок підняв картуза, погойдав над головою:

— Наше вашим із кісточкою! Та не дуже дмися, а то розірве. Та й, оминувши, пішов собі далі. Наче Данька й не було.

"Ну, ладно, зараза така! — пік його поглядом у спину Данько. — Ти мені ще попадешся — і калоші тебе не порадують!"

Парубка звали Василем, а прізвище мав Коваленко. Жив через двір од Данька. Ще не так давно його батько був таким же злиднем, як і тато Даньків, і Василь не вилазив з латаного, та після громадянської йому наділили сім гектарів землі (по числу їдоків), і він уп'явся в ту землю руками й зубами. Недосипали, недоїдали і старе, й мале з великої родини Василевої, днюючи й ночуючи в полі, і вже за два, за три роки заремиґали в дворі круторогі воли, заіржали коні, замекали вівці, захрюкали свині. Все росло і родило в Коваленків, як на опарі, а під час жнив навіть снопи і полукіпки здавалися товщими й вищими, аніж у сусідів. І потроху-потроху коваленківська молодь стала вилазити з дрантя: дівки ясніли на свята такими хустками барвистими, що очі вбирали, а парубота одягала нові картузи і взувала хромові чоботи.

Найпрацьовитіший був Василь, отож йому першому й дістались калоші.

"Ладно, заразо, ти в мене поскачеш! — думав Данько, дивлячись в спину Коваленкові. — Дай тільки зачіпку". Зачіпка невдовзі й трапилась.

Все почалося з хреста. З отого хреста, що його поставив далекий пращур Даньків край дороги при в'їзді в село. Минали роки й роки, спливали століття, сивіли нещодавні ще діти й народжувались нові, щоб у свою чергу посивіти та й лягти до отієї колиски, в якій лежати довіку; земля здригалась од воєн та революцій, схрещувалися шаблі, і густо роїлися кулі, падали не тільки люди — дерева, підтяті нещадним залізом, а хрест стояв і стояв, не грузнучи з часом у землю, — хрест ставав з роками мовби ще вищий, мовби ще міцніший безсмертною плоттю своєю, і вже здавалось, що то й не людські смертні руки поставили його на оцьому узвишші, а якісь інші сили, непідвладні тлінові й часові.

І завжди на ньому, на високо піднятих до неба раменах, полоскався як не один рушник, то два або й три, — рушники ті були з найтоншого полотна, найлюбовніше гаптовані, і часто бувало, що до збляклого рушника матері довірливо горнувся вже доньчин, ясний та свіжий, як і його безжурна ще власниця.

До отого хреста якраз на Великдень і рушила з раннього ранку селом дивовижна процесія. Міцно стиснувши губи, сердито насупившись на тих, хто посмів би з них кепкувати, крокував попереду Данько з червоним прапором через плече. Вид у Данька був такий, наче він щохвилини чекав, що йому хтось заступить дорогу і доведеться давати одкоша. За Даньком пер довжелезну жердину здоровенний парубійко Микита Салій, і обличчя в Микити, на відміну од Данькового, було не насуплене, а ясно усміхнене. Та в селі ніхто й не пам'ятав, щоб Микита кривився чи супився: він і на материному похороні, мабуть би, всміхався. За Микитою, видзвонюючи пилкою, йшов уже й не парубок, а підпарубок Вітька, який і до комсомолу вступив у великій надії одержати таке ж убрання, як у Данька: старий батьків картуз був завеликий для нього, і Вітька однією рукою тримав перекинуту через плече пилку, а другою підбивав догори картуз, що налазив на носа. А вже позаду, вже підтюпцем, щоб не одстати, несла дві лопати єдина дівчина в комсомольському осередкові — Вустя Непрохана, дівка давно уже на виданні, але свати чомусь вперто її оминали. Та Вустя не зневірю-валась, терпляче надіючись, що настане і її час, коли свати косяками попливуть до її двору, тож щоосені збирала найбільші в селі гарбузи. Були ще два комсомольці, і вони обіцяли учора Данькові, що прийдуть, але так і не прийшли: злякавшись богомільних батьків, поховалися вдома. Ну, Данько їм покаже, де раки зимують!

Процесія пройшла через усе село ("На свій чортячий молебень, чи що?" — дивувалися люди) та й вибралася на шлях уже за селом, завернула до хреста на узвишші. Данько ввіткнув прапор у землю, підійшов до хреста, копнув ногою. Велетенський хрест навіть не здригнувся, він наче й не помітив людських комах, що приповзли до його підніжжя, а дивився почорнілим ликом своїм у світле небо,

молячись за всіх живих і померлих в оцьому грішному світі. Тоді Данько, сплюнувши на долоні, сказав Вітьці подати пилку, а Микиті, який усе ще стояв із жердиною, безжурно всміхаючись, сердито скомандував:

— Кинь її к бісу! Чи отак і стовбичитимеш?

Микита ворухнув крутим плечем — і жердина полетіла на землю.

— Давай! — так само строго сказав Данько.

Микита, все ще всміхаючись, узявся з другого кінця за пилку. Наче не дуже й потягнув, та Данько ледве втримавсь на ногах:

— Тихіше, чортяко! Руку вивернеш!

Підійшли впритул до хреста. Данько провів нігтем, де пиляти, кивнув Микиті. Блиснувши сталлю, пилка скреготнула по чорному дереву. Вітька роззявив рота, а Вустя, кинувши на землю лопати, свого рота затулила долонею: очі її стали великі й налякані.

Пиляли довго. Та хоч як старались, спливаючи потом, міцнюще дерево не поступалося сталі, і коли зубці зовсім затупились, Данько, лихий і захеканий, кинув пилку:

— Чорт його ставив! Будемо викопувати. Перепочивши, взялись за лопати.

Копали до півдня. За минулі століття хрест, здається, пустив корінь у саме серце землі: у вибехканій ямі з головою сховався не тільки Данько, а й Микита. Врешті добрались до дна, обчистили товстелезний, що не обхопити й людині, стовбур. Дерево й тут не піддалося тлінові, було як залізне.

Коли видерлись із ями, захеканий, перемазаний глиною Данько скомандував Микиті:

— Валяй!

Микита з тією ж усмішкою вперся у хрест, почав його розхитувати. Хрест гойдався все дужче, чорні рамена його наче хотіли вхопитись за небо, і вже здавалося, що й небо гойдається разом з хрестом. Ось він геть похилився, на якусь мить застиг у відчайдушній спробі втриматись на місці, потім важко гухнув донизу. Застогнала земля, зойкнуло небо. Вустю вже зовсім трусило, вона зненацька згадала, як минулого року приносила сюди рушник, щоб Всевишній послав їй нареченого, і тепер їй подумалось, що Бог, розгнівавшись, залишить її довіку в дівках. Бо вона таки продовжувала вірити в Бога, вірити потай, наперекір тому, що говорив їй Данько, агітуючи в комсомол. Віра у Бога всоталася в неї з материнським молоком, і її не так легко було витруїти.

Данько висмикнув прапор, міцніше прив'язав його до жердини. Опустили жердину у вириту яму, засипали, втоптали, і прапор тепер висів ще вище, ніж хрест. Милуючись червоним полотнищем, Данько уже думав, як перехожі й проїжджі, а найперше начальство з району, питатимуть, чия це робота. І груди його розпирало од гордощів.

— Ось перейменуємо село — зовсім буде добре, — похвалився Данько комсомольцям. — Покінчили з оцим опіюмом, скоро й за другий візьмемось. — Мав на увазі невелику церкву, яка стояла в центрі села і в якій досі ще правилось.

Ходив у повіт, домагався її закриття, і там пообіцяли його підтримати.

— А що у ній буде? — запитала боязко Вустя.

— Сортир!

Микита реготнув, Вустя ойкнула, а Вітька спіткнувся на рівному.

Вони спускалися в село, а на узвишші гойдався вже прапор, а хрест лежав, немов заново розп'ятий посеред широкого степу. І вже бігла у степ перша жінка, бігла й голосила, немов по покійникові.

Скільки людей перебуло того дня коло прапора й хреста, важко й сказати. Данько лише всміхався: "Хай звикають. Ще не те буде!" — і, поки ліг спати, ходив іменинником. А вранці сам побіг на той пагорб: прискочив Вітька, перелякано вигукнув:

— Хрест!..

— Що — хрест?

— Хрест став на місце!

— А прапор? — закричав уже Данько.

— Прапор лежить... Під хрестом...

Селом же котився поговір, що сталося чудо. Що серед ночі зійшла Божа сила із неба, вирвала отой прапор поганський, а хрест водрузила на місце. Данькові ж ніколи були прислухатись до людських балачок. Данько чесав у повіт, бо телефону в селі ще не було, тож доводилось покладатись тільки на власні ноги.

Повернувся надвечір, та не сам, а з начальником міліції і двома міліціонерами. Прикотили парокінною бричкою, зупинилися перед селом.

— Осьо гляньте, — сказав Данько: губи його аж посмикувались. Хрест стояв, заново вкопаний, а поруч валявся затоптаний

прапор: люди сунули до хреста, не дивлячись під ноги.

— Бачите, що наробили?

Начальник гмикнув під вуса, обійшов довкола хреста, високо задираючи голову. Підняв прапор, обтрусив, кинув до брички:

— Поїхали!

Уже коли їхали принишклим селом, спитав Данька:

— Догадуєшся, хто це міг зробити?

І тут Данька наче стукнуло в голову: ще по дорозі в повіт він завернув до хреста (хотів підібрати прапор, та одразу й роздумав: хай лежить, поки приїде міліція). Довкола було натоптано, як на току, але один слід одразу ж запав йому в око, він наче сплив поверх інших, щоб до часу до пори одпечататись в Даньковій пам'яті.

— Догадуюсь.

— Хто, як не секрет?

— Та-а... є такий... — А слід усе чіткіше виступав перед його внутрішнім зором. Данько бачив його, здається, й на прапорі, жаль, що начальник прапор той обтрусив, перед тим як покласти до брички. "Ну, тепер знатимеш, як наш прапор своїми калошами топтати!" — Данько був уже впевнений, що слід був і на прапорі.

Так і на суді потім засвідчив: Василь Коваленко не тільки зірвав прапор і натомість поставив хреста, а й потоптався навмисне по прапорі. І судді, керуючись правом соціального захисту та ще тим, що Василь походив із клясово-ворожої заможної сім'ї, припаяли йому на

повну котушку. І Василь, коли його виводили з суду, гукнув Данькові: "Ми ще зустрінемось! Я тебе й на тому світі знайду!" А чи довелось їм зустрітись, довідаємось, мабуть, пізніше.

А поки що Данько, повернувшись із суду додому, знову повалив отой хрест, а щоб більше нікому не закортіло поставити його на місце, присів і на нього нагадив. Якраз посередині, де ледь угадувались якісь словеса, написані кирилицею. Може, й ім'я його далекого пращура. І добився, щоб село йменувалося вже не Хрес-тищем, а Червоною Комуною.

І ще одна подія сталася того ж літа в Даньковім житті: в повіті йому видали зброю, яку він канючив, відколи вступив до комсомолу. Клясова ж боротьба, куркульня цілиться з усіх боків з обрізів, он і на плакатах намальовано, а він зовсім беззахисний. Йому весь час обіцяли, але чи то не вистачало зброї, щоб озброїти всіх комсомольців, чи ще якась причина, тільки Данько щоразу повертався з повіту беззбройний. Аж уже після того, як він повалив хрест та повісив прапор, як засудили Василя Коваленка, в повіткомі переконалися, що тепер зброя Данькові вкрай необхідна, і виділили йому наган із набоями.

Наган був новий-новісінький, густо змазаний заводським ще мастилом, а на додачу ще й кобура з жовтої шкіри. Данько одразу ж його й почепив на правому боці і, щасливий, рушив додому. Йшов і весь час лапав себе збоку: є наган? Є! Осьо і висить, важко б'є по стегні.

Гоголем пройшовсь по селу.

Вдома не міг намилуватися зброєю. Вертів і так і сяк, прицілюючись в уявлюваного клясового ворога, клацав курком та й докла-цався, що не помітив, яку барабані лишився набій.

Оглушило, осліпило, запахло порохом. Ліву руку відкинуло так, наче по ній щосили вдарило чимось важким. Вона одразу ж і отерпла, стала

наче чужа. А потім гаряче запульсувала долоня, і переляканий на смерть Данько з жахом побачив, як з невеликої ранки виштовхується густа кров. Кров потекла донизу по пальцях, закапотіла на долівку. Данько, кинувши наган, підхопив правицею поранену ліву, заметався по хаті. Ускочила мати. Пораючись надворі, вона почула той постріл, і перша її думка була, чи чогось не скоїлося з сином. Мати ж вихопила із скрині рушник, розрізала навпіл, плачучи й примовляючи, перев'язала синові руку. Долоня враз стала важкою, наче гиря, вона наливалась вогнем, розбухаючи, а од плеча аж донизу стало болісно сіпати. Намотана біла балабуха взялася темною плямою, і пекло уже так, що Данько не витримав і застогнав.

Не спав усю ніч. Боліла нестерпно рука, обсідали гнітючі думки. Що тепер йому скажуть у повіті? Мало того, що відберуть зброю, а ще й виключать з комсомолу. Кар'єра, яка так вдало починалася (Данько уже не міг уявити себе не секретарем осередку, хміль хай невеликої влади уже бив йому в голову)... кар'єра обривалася дурним оцим пострілом. При думці, що замість нього стане Микита чи ще хтось із комсомольців, його аж корчило.

Щось треба робити... Щось треба придумати... В гарячу голову лізли думки, одна химерніша іншої, а рука боліла все дужче і дужче, і він не знав, куди її покласти.

Під ранок, здається, надумався. І коли заплакана мати вдесяте спитала: "Як же, сину, ти так?" — Данько з якоюсь аж злістю, в свою чергу, спитав:

— А ви що, не бачили?

— Та я ж надворі була! — зойкнула мати.

— Тим більш мали бачити!

— Що бачити, сину?

— Як він у мене стрельнув.

— Хто стрельнув, Господи?!

— Куркуль, хто ж іще! — закричав на матір Данько. Він уже сам починав вірити, що не сам у себе вистрелив, а стріляв таки куркуль. В оту шибку, яку його безжурний батечко висадив, та все не знаходив часу вставити. Повіявся ще на тому тижні в далеке село не так на заробітки, як на дармову випивку, і йому й горя немає, що сина його ледь не встрелили.

— Якби не встиг прикритись рукою, то вже й на світі не було б. Цілились же прямо межи очі!

Так і в повіткомі комсомолу сказав, а потім і на суді, коли дійшло до суду. Бо знову в село налетіла міліція, тепер уже майже в повному складі: на голови повітового начальства манною небесною впала звістка, що озвіріла куркульня стріляла у комсомольця. Була надрукована в повітовій газетці на цілу сторінку стаття "Замах озвірілої куркульні на комсомольця", почав готуватися показовий процес, на який мали приїхати кореспонденти із столичних газет, тому начальник міліції, коли Данько врешті сказав, що стріляв, мабуть, батько Василя Коваленка (мстився за сина), відповів Данькові, що одного Коваленка замало.

— З усієї України, вважай, з'їдуться. А ми їм усього одного куркулика? Та нас і кури засміють! Думай, хто ще міг стріляти. Та побільше пиши, що їх, гадів, жаліти!

Довго мудрували над складеним списком. Відібрали ще чотирьох найбагатших.

— От тепер зовсім інша пісня! — весело сказав начальник міліції. — Учись, як воювати з клясовим ворогом.

— Ви їх що, арештуєте? — Данька уже мучила совість.

— Ні, на курорт пошлемо! — розсміявся начальник.

Звівся, розправив гімнастерку під ременем, пересунув важку кобуру з "маузером": "Ну, видужуй, а мені за роботу".

До суду Данько зовсім поправився. Рана затягнулася, тільки скрючило пальці, і коли Данько свідчив на тому процесі, то відкидав чуприну з лоба не правою, а лівою, щоб усім було видно, що зробив клясовий ворог з його рукою. І той жест лишився на все життя: скрюченими пальцями лівої зачісувати волосся.

Тож Данько, раз по раз відкидаючи лівою рукою чуприну, розповідав судові про те, як пізно ввечері сидів за столом, обличчям до вікна, що його і спасло. Бо встиг побачити дуло відріза, націленого межи очі, та й прикритись ось цією рукою...

— І ви упізнали того, хто у вас цілився? — поцікавився суддя.

— Упізнав.

— Кого ви впізнали?

— Старого Коваленка.

— Сину, що ти говориш?! — закричав Коваленко. — Бога побійся! Бога Данько якраз найменше й боявся.

— А що було потім? — допитувався суддя, осмикнувши підсудного.

— А далі він вистрелив. Ось у цю руку.

— А далі?

— А далі я схопив правою рукою наган і стрельнув у відповідь. Зал вибухнув оплесками. Аплодував і начальник мшції, хоч і усміхався тихцем. "Далеко, хлопче, підеш!" — немов говорив той усміх.

Куркулів засудили до найвищої міри соціяльного захисту — розстрілу з конфіскацією майна, а ім'я Данькове прогриміло на всю Україну. Навіть центральні газети згадували про нього: герой клясової боротьби на селі. Данько відразу й повірив, що він таки герой, та й як не повірити, коли невдовзі йому запропонували вступити до партії і рекомендацію написав не будь-хто, а сам секретар повіткому.

І ще одна несподівана радість Данькові: коли розпродували конфісковане майно куркульні (старих і малих викидали на вулицю в чому були), то йому безплатно виділили єдину на все село зінгерівську швейну машину. Машині хоч і було вже років із двадцять, але вид мала такий, наче щойно із фабрики, так берегла її куркульня. У батька й очі загорілися на ту машину:

— Давай продамо! Я й покупця знайду. Га?

Данько, однак, і не подумав пристати на батькову пропозицію: згадав, як той продавав колись корову. Поставив машину на стіл, на самому покуті (на стіні вже не образи, а великий портрет Карла Маркса, і мати плювалась щоразу, бачачи ту бородату личину), щоб одразу впадала у око, коли хто надумається ступити до хати. Машина так і простояла до тридцять четвертого року, коли Данька забрали на роботу в район.

Але це ще далеко попереду, а поки що Данько розорив, як і нахвалявся, церкву. А перед цим влаштували вночі засідку та вхопили

старенького священика, що вийшов до вітру, та й повалили на землю й одчикрижили овечими ножицями ріденьку вже косу по самісіньку ріпицю. Священик, коли його стригли, по-темному прихвачуючи разом з волоссям і шкіру, плакав, як мала дитина, не так, мабуть, од болю, як од сорому, а вранці, одягнувши рясу, повісивши на шию хрест, пішов за тридцять кілометрів до залізниці та й кинувся під поїзд. Як вийшов, кажуть, за село, то обернувся, вклонивсь до землі: "Простіть мене, люди, як я вас прощаю", ще й поклав хрест на сонні хати, що бовваніли внизу.

Почувши про наглу смерть батюшки, жінки плакали, чоловіки жалісно супились, Данько ж усміхнувся: так йому, довгогривому, й треба!..

Тож, розоривши храм Божий, Данько заходився коло артілі. Дав урочисту обіцянку в повіті, що його село перше стане на рейки колективної праці, недаремно ж носить назву Червона Комуна, — і тепер кров з носа мав виконати свою обіцянку.

* * *

Про те, як Данько зганяв до артілі людей, як "умовляв" непокірних, що з усіх сил упиралися проти комуни, можна було б написати окрему повість. Хоча б про ті ж агітбригади, сформовані Даньком в основному з підлітків, комсомольців та комнезаможників та ще з нещасних учителів, які на селі за все у одвіті. Як кожна бригада, озброєна фанерною постаттю Чемберлена ("Чемберлея", — казали дядьки), рушала зранку до впертюха — дядька, якому краще головою в петлю, аніж у ту чортячу артіль, і, підійшовши до його двору, дружно кричала:

— Бойкот!.. Бойкот!.. Бойкот!..

І, накричавшись отак, прибивала отого Чемберлея до воріт, і вже ні хазяїнові, ні його сім'ї не те що не вийти на вулицю, а й у двір не

поткнутися з хати. Сиди в своїй норі, поки й почорнієш, а худоба хай поздихає од голоду.

Потримається, потримається дядько день-другий та й просить комсомольця, що чергує невідступно в дворі:

— Синку, гукни голову!

І прийде Данько: в юнгштурмівці, в уже хромових чоботях та ще й при наганові:

— Ну що, дядьку, надумались?

— Надумався, як не надуматись.

— То писати в колгосп?

— Пиши... Хоть і в могилу пиши, тіки зніми отого Чемберлея! Бо моя корова вже й ясла погризла...

Отак "агітував" непокірних Данько і таки добився того, що на весну двадцять дев'ятого року, зліквідувавши куркульських недобитків, вислявши їм услід кількох підкуркульників та злісних агітаторів супроти радянської влади, рапортував у повіт, що селяни Червоної Комуни дружно і з великою радістю об'єдналися в артілі.

Першими у повіті, а то, може, й окрузі.

Про все це, повторюю, можна було б написати цілу повість, але події нас кличуть вперед, до тридцять другого року, що підніс Дань-ка на багато щаблів угору, підніс так високо, що навіть найближчі друзі (якщо вони в нього були) не насмілилися б його звати Даньком, а тільки Даньком Даниловичем або товаришем Сокалом.

Тож поведемо мову про збори, з яких, власне, й почався стрімкий злет Данька Даниловича.

Збори відбулися в повіткомі, на них були скликані всі комуністи, і стояло на них єдине питання: "Про завдання комуністів у виконанні стрічного пляну хлібопоставок державі".

Данько сидів у першому ряду, так що йому добре було видно всіх членів президії, але не на членів президії дивився жадібно Данько, не на першого секретаря повіткому навіть, а на високого гостя із столиці. Гість і справді був, як жердина, високий і худющий такий, наче всі оті недовиконання та недопостачі, про які йшла мова на зборах, відбивалися на його власнім здоров'ї. Слухаючи промовців, які, наче змовившись, посилалися на те, що був недорід і забрано все, що тільки можна забрати, лишилося тільки на посів та щоб хоч дотягти до нового врожаю, гість усе більше супився, а сірі очі його займалися все лихішим вогнем. Врешті не витримав, щось сердито шепнув секретареві повіткому, і той, миттю зірвавшись, оголосив:

— Слово має секретар Центрального комітету нашої партії! І перший, піднявши руки над головою, заплескав у долоні. Секретар ЦК швидко пішов до трибуни, підніс застережно

руку: не треба оплесків! не треба! — але зал аплодував гаряче й віддано. Високий гість став за трибуну, прицілився в притихлі ряди нещадним поглядом.

— Товариші, кого я тут чую? Комуністів, вірних бійців більшовицької партії чи агентів куркульні та петлюрівських поплічників? —

Густий чорний басище його залунав так несподівано, що Данько аж голову в плечі втягнув. — Ви що собі думаєте, ми повіримо вашим баєчкам, що в селах нема хліба? Пролетаріят вам повірить?

Він, здається, аж задихнувся від одної лиш думки, що в когось могла виникнути така крамольна надія. Ляснув долонею по трибуні, ще більше нахилився до зовсім уже завмерлого залу, нависаючи над головами важкою, довгою тінню:

— Даремні ваші сподіваннячка, товаришочки: не повіримо!.. Потім уже трохи спокійніше продовжував:

— Точиться жорстока, не на життя, а на смерть боротьба з нашим лютим клясовим ворогом. Зараз питання стоїть так: хто кого. Або ми його — і тоді побудуємо соціялізм, або він нас — і тоді знову в нашій країні запанують капіталісти й поміщики. Так для того ми робили революцію, проливали свою кров у громадянській війні, щоб знову повернутися до старого ладу?! — І вдарив по трибуні, тепер уже кулаком. — Не дозволимо!.. І нічого тут проливати крокодилячі сльози, що селянам загрожує голод! Яким селянам? Куркульським недобиткам, в яких ми заберемо хліб? Так хай поголодують хоч раз, може, стануть не такі пузаті...

— А діти? — несміливо з залу.

— Що — діти? — не зрозумів секретар ЦК.

— Діти теж нехай голодують?

Обличчя секретаря взялося червоними плямами:

— Це провокаційне запитання! Чиї діти? Пролетаря? Незаможника? Чи КЛАСОВОГО ворога, петлюрівського недобитка? Чиї діти, питаю я вас? Тут лунали слова, що коли заберемо весь хліб, то в селах почнеться масова голодовка. Це — контрреволюційна пропаганда! В Радянському Союзі голодовки бути не може!

Зал німував, і секретар ЦК знову заспокоївся. Але бас його не посвітлішав:

— Перед нами стоїть історичної ваги завдання: виконати й перевиконати стрічний плян хлібоздачі, рапортувати перед ЦК ІІКП(б) й особисто товаришем Сталіном про переможне завершення здачі хліба державі ще до кінця цього року. ЦК КП(б)У покладає всі надії на вас, сільських комуністів. Ми надіємося, що ви це високе довір'я виправдаєте з честю.

Коли високий гість покинув трибуну, секретар повіткому схопився на рівні й знову зааплодував, підіймаючи високо руки. А за ним уже весь зал.

Проаплодували. Секретар повіткому звернувся до присутніх:

— То як, товариші, будемо продовжувати обговорення чи перейдемо до прийняття резолюції?

— Думаю, що поспішати не треба, — втрутився високий гість. — Послухаємо ще товаришів. Може ж, не всі у вас такі маловіри. — І всміхнувся, показуючи, що жартує.

"Пересердився, пересердився", — прокотилося залом полегшено. Комуністи заворушилися, закашляли, пролунав навіть чийсь запізнілий смішок.

— Так хто просить слова, товариші?

Виступати ніхто не поспішав. Переглядались, перешіптувались, а рук не підіймали.

— Чи, може, закінчимо?

І тут Данька наче штовхнуло в спину: "Давай, виступай! Більше такого випадку не буде. Сам секретар ЦК тебе слухатиме!" В Данька враз спітніли долоні, похолонуло в грудях. А рот наповнився слиною.

— То будемо кінчати?

Данькові здалося, що високий гість дивиться прямо на нього. Судомно ковтнув слину з таким відчуттям, наче зараз має стрибнути в прірву, шарпонув до президії руку. Так шарпонув, що аж хруснуло в плечі.

— Ви просите слова? — помітив його руку секретар. Данько лише кивнув головою: слова застряли у горлі.

— Слово має голова колгоспу імені Жовтневої революції Данило Сокало!

Йшов до помосту — підгиналися ноги. Навіть не дивлячись, відчував уважний погляд секретаря ЦК. Зійшов, учепився в трибуну (все пливло, мов у тумані), закричав:

— Товаришу секретар ЦК!.. — І замовк, не знаючи, що ж далі казати. Думки розліталися навсібіч, він ніяк не міг їх зібрати докупи. — Товаришу секретар ЦК!.. — Ех, знав би високий гість, що Данько ладен життям за нього накласти. Постріляти усіх, на кого він тільки вкаже. — Товаришу секретар ЦК!.. — В залі вже відверто сміялись, і це привело до тями Данька: груди його наповнились злістю: — Ми!.. Комуністи та комсомольці!.. Від імені комуністів та комсомольців села Червона Комуна!.. Ми виконаємо й перевиконаємо стрічний плян хлібозаготівель!.. Удвічі!

Зал так і охнув. Секретар же ЦК схопився за столом:

— Чули?.. Чули, товариші? — І вже до Данька: — Браво, товаришу Сокало! — І заплескав у долоні.

Як зійшов із помосту, як сів на місце, Данько не пам'ятає. Вже після зборів до нього підбіг верткий порученець:

— Вас кличе секретар ЦК.

"От воно, сталося!" — лоскітно похололо в Данькових грудях. І Іомітив заздрісні погляди тих, хто почув, що сказав порученець, і наповнився ще більшою втіхою. Вже майже спокійним, майже ішевненим у собі зайшов до кабінету першого секретаря повіткому, де на нього чекав високий гість.

Зблизька він був іще вищий. У Данька аж у шиї хруснуло, коли мін задер голову, щоб зустрітися з ним поглядом.

— Так ось ви який! Ну, вітаю, вітаю!

Долоня суха і гаряча. Очі теплі й усміхнені. Тільки басище лишився так само густим.

— Як він у вас, товаришу Візний? — повернув голову набік.

Данько теж глянув туди і тільки зараз побачив секретаря повіткому. Вигляд у нього був далеко невеселий, видно було, що одержав доброго прочухана.

— Найкращий наш комуніст, — поспішив відповісти секретар.

— Я так і думав... Отаких би побільше. А що у вас із рукою, то-ісіришу? — бо Данько саме відкинув чуприну, що від великого хвилювання упала на очі.

— Та... — почав був Данько, але секретар повіткому і тут поспішив пояснити:

— То на нього був вчинений замах.

— Стривайте-стривайте, — наморщив лоба секретар ЦК, — це про вас писали газети?.. Читав, читав... Не боїтесь, що повторять?

— Хай тільки спробують! — відповів хвалькувато Данько.

— Ну, молодець, — розсміявся задоволено секретар ЦК. — Отак і треба. Не ми повинні боятися класового ворога, а він хай тремтить перед нами... Так виконаємо плян хлібоздачі?

— Виконаємо! — гаряче пообіцяв Данько. — Умремо, а виконаємо!

— Ну, вмирати нам іще рано. Хай наші клясові вороги помирають. Але спершу повинні віддати нам весь хліб до зернини... До зернини! — повторив з притиском, і очі його стали холодні й нещадні. —Л ви, товаришу Візний, допомагайте товаришеві всім чим можете. Такі люди, як товариш Сокало, — золотий фонд нашої партії.

Не на ногах — на крилах полишив повітком Данько. Руку ще грів гарячий потиск високого гостя, в очі світив приязний усміх. "'Зроблю! Все зроблю, товаришу секретар! Розіб'юсь, а зроблю!"

В'їжджаючи в рідне село, вже прикидав, з кого почати. Залягали сутінки, і хати, в них поринаючи, наче відступали одна по одній, коли до них наближався Данько, — подалі од вулиці, наче присідали, ховаючись поза спинами. Та Данькові не треба було й придивлятися особливо, де хто живе: "індус" чи колгоспник. Відзначав про себе хати "індусів", з яких треба й починати: шкури дерти, витрушувати все до зернини, незважаючи на сльози й плачі. В ньому ворушився ще не встояний гнів на цих зрадників, що нанесли йому підступного удару в спину: не встиг

відрапортувати про поголовний вступ до артілі, як понесли заяви про вихід з колгоспу. І то хай би два чи один — дві третини села полишили колгосп після статті товариша Сталіна "Запаморочення од успіхів". Благав, умовляв, замалим на коліна не ставав перед кожним, у відповідь чув одне й те саме:

— Відпускайте з колгоспу!

— Ну, гаразд, ідіть, — не витримував Данько. — Тільки знайте: будете проситись назад — ми сто разів подумаємо!

— Не буду. Не діждетесь.

"Не діждемось? — запитував завмерлі хати Данько. — А от і діждались!" І вже наперед уявляв, як падатимуть перед ним на коліна "індуси", благаючи не розоряти дощенту, не підмітати останньої крихти, і як він відповідатиме: "Пізно, дядьку, пізно! Раніш про це треба було думати, коли покидали колгосп".

Отакі мстиві картини малювала уява Данькова, коли він повертався селом, і були вони як ніколи солодкими.

А разом муляла думка, чи зможе виконати обіцяне. Вдвічі перевиконати стрічний план — це не жарт. Він уже розкаювався, що зопалу бовкнув про це, стільки хліба навряд чи й набереться в селі, навіть якщо все підмести до зернини, доведеться потрусити й колгоспників, нічого з ними не скоїться, якось переб'ються до нового врожаю, їм не звикати, хіба не налітали під час громадянської продовольчі загони, хіба не трусили — так трусили, що й кров часто бризкала, особливо із тих, твердоздатників, — пережили, не померли, тільки навчилися заривати у землю зерно... "А мабуть, і зараз ховають", — подумав Данько, і вже вчувається йому в настороженій тиші приглушений шурхіт землі, глухі удари лопат. "Ховайте-ховайте, далеко не заховаєте!" Перекинувсь думками на те, як краще організувати

бригади, що рушать трусити хліб по дворах, як їх обов'язково озброїти щупами, отакими, що їх показували в повіткомі, — на три метри можна в землю загнати, хоч зернину та дістануть, якщо закопане... "Завтра ж треба й замовити в кузні, щупів з десяток, не менше, а післязавтра зранку і рушити... Дамо, товаришу секретар ЦК, стрічний. Кістьми ляжем — дамо!"

Майже весь наступний день Данько не вилазив із кузні: особисто наглядав, як куються щупи. Зробили один, Данько повертів-повертів, попробував загнати у землю: переробити, не те! Аж за четвертим заходом схвалив: "Отакі й робіть. І щоб на кінці кожного була виїмка для зерна". А поки коваль грів чуба, селом з краю в край, від хати до хати котилася чутка: будуть трусити хліб! І люди, які за роки радянської влади вже звикли до того, що в будь-який час до них можуть удертись і підмести все, що тільки в око впаде, люди, яких уже не раз обдирали до нитки (або віддай, або куля межи очі!), хапали мішки, торби з уцілілим після стрічних-пере-стрічних планів зерном та й металися по хаті, по стайні, корівнику, клуні, городі, шукаючи потемки (тільки по темному, щоб не вгледіло око лихе!) місця якомога надійнішого. Бо то не просто було зерно — то було життя: його, його жінки, матері, батька, дітей, — хай і впроголодь, аби тільки дотягнути до нового врожаю.

Отак метався по хаті й Петро Зачепіжний, батько шістьох дітей, чоловік висушеної щоденною важкою роботою жінки. Він уже побував і в кошарі: найдуть!., і в сараї — найдуть теж!., навіть у хлів заглянув — не минуть і хліва! — і знову повернувся до хати. Була глупа ніч, діти давно уже спали — покотом на широкім полу, убогою рядниною вкриті, бо не давала дихнути рідна влада Петрові, гребла майже все в свої бездонні засіки, лишаючи тільки на посів та щоб не подохли од голоду, жінка Одарка стояла сумною Богородицею, в якої щойно розп'яли Сина, над двома лантухами з кукурудзяними качанами.

— Не знайшов, — сказав їй Петро.

— То, може, під піччю?

— Розвалять і піч.

І тут його погляд, що блукав у відчаї по хаті, зупинивсь на порозі:

— Хіба що отам?

Плюнувши на долоні, заходився копати. Спершу довбав твер-дющу глину, та не просто довбав, а обережно піддівав кожен корж, щоб потім, коли закопає, так само обережно покласти на місце. Потім пішло веселіше. Чорнозем, зроду-віку не копаний, м'яко піддався лопаті, масно лягав на долівку.

Все глибше й глибше заривався в землю Петро, все вищою й вищою ставала гора землі посеред хати, все частіше й частіше заглядала до ями Одарка.

— Мо', вистачить?

— Візьму ще на штик, — відповідав щоразу Петро. — Щоб ті песиголовці не дістали.

Брав штик, а за ним і другий, і третій — все здавалося мало. Ось уже й по шию, ось уже й голова зникла, й Одарці вже почало ввижатись, що чоловік не яму копає — могилу. Тільки зблискувала тьмяно лопата, викидаючи землю. Врешті глухо, як з того світу:

— Поможи вибратись.

Одарка лягла на край глибоченної ями, подала чоловікові руку.

Вибравшись, Петро сказав:

— Піду по солому.

Вимостили соломою дно, обклали стіни, обережно спустили лантухи ще й зверху прикрили соломою. Засипали землею, і Петро щоразу спускався до ями, щоб добре втоптати. Щоб не осіло, не видало, коли прийдуть оті душогуби. Потім Одарка замішала глини з кізяками, заходилася мазати всю долівку підряд, щоб ота латка не впала у око. Мало що збреде жінці у голову: не діждавшись свята, взяла та й помазала. І в сінях вимазала, і в другій кімнаті — аж удосвіта розігнулася, сполоснула відро, вимила порепані руки. Роздяглася, тихцем лягла поруч з чоловіком, що, здається, вже спав.

"Господи, Господи! Чим ми перед тобою завинили, Господи!"

Подумала про дітей, що їх попереду жде, — щосили вчепилася зубами у ковдру. Щоб не закричати з розпуки.

Данько ж, теж лігши опівночі (допізна виділяли бригади, домовлялися, хто з ким ітиме, з якого краю починати), одразу ж і заснув. Спав так міцно, що не чув, як прокинулись батьки, як возилася мати, готуючи сніданок. Аж коли вранішнє сонце лягло на міцно заплющені очі, схопився мов на пожежу.

Заспав!

Похапцем одягся (ледь не забув почепити нагана), похапцем поснідав, вискочив з хати.

Сонце вже висіло над деревами, і було воно таке червоне та свіже, що мимоволі хотілося усміхнутись до нього. Але не на сонце дивився Данько, він уже думав, чи всі там зібралися, чи не розійшлися часом, його не діждавшись, і розбирала досада. Але побачив здалеку актив, збитий у гурт, і заспокоївся. Там же стояли й підводи — звозити хліб. А над головами активу, наче списи над військом, виблискували гострі щупи: їх тримали в основному комсомольці. Ну, цим їсти не дай — дай отаку лише забавку! Підійшов, весело привітався:

— Усі зібрались, косарики?

— Та мовби усі.

— Учительок щось не бачу.

— Оно йдуть.

Данько оглянувся і побачив двох учительок. "Таки прийшли", — усміхнувся про себе. Учора відмовлялися — мало не плакали. Казали, що в них уроки, що не можуть кинути дітей. "Вам що дорожче: уроки чи хліб для держави?" — спитав їх суворо Данько...

Ідуть. Спробували б не прийти!

— Так-от... — мовив Данько до присутніх. — Нагадую ще раз: промацувать на кожному кроці.

— І печі валяти?

— І печі... Не переробляться — поставлять нові... І той... не лишати нічого.

— А горох чи квасолю?

— А горох-квасоля не хліб?.. Забирати усе! Щоб знали, як артіль розвалювати!.. Ну, рушили.

Рушили. Дві бригади аж у той край села, Данько ж із своєю зовсім близько, за три хати від правління колгоспу. Хату цю вибрав не випадково: в ній жив Петро Зачепіжний. Що перший вийшов з артілі. А за ним уже інші. От цього й не простить Зачепіжному Данько. Довіку.

З Даньком ішов Микита Салій — ніс лопату, і ще два комсомольці: один теж з лопатою, а другий із щупом. Микита вже виріс із комсомольського віку, а в партію не прийняли: там, у райкомі, бовкнув таке, що Данько досі дивується, як Микиту не посадили. На запитання, який основний обов'язок члена ВКП(б), відповів у святій простоті: "Відбирати хліб у людей".

Було ж за Микиту Данькові!

Тепер Салій у нього за кучера. Й охоронця також. Про всяк випадок. Сила ж як у бугая. Бач, іде, всміхається. Ну, це в нього завжди.

Завернули в двір, не стукаючи, увалились до хати. Там саме лаштувалися снідати: господар уже сидів за столом, обліплений дітлашнею, що страх любила їсти разом із татом! Одарка ж якраз діставала з печі великий чавун. Побачивши непроханих гостей, вона так і закам'яніла з рогачем у руках.

— Хліб та сіль! — глузливо привітався Данько. — Не ждали гостей?

— Чого ж, гостям завжди раді, — відповів Зачепіжний. — Ану, діти, посуньтесь, дайте місце...

— Ми вже поснідали, — перебив Данько господаря. — Знаєте, дядьку, чого ми до вас прийшли?

— Скажете, то взнаю.

— Ми прийшли до вас по хліб. За вами ще двадцять пудів хліба. Зачепіжний звівся, мовчки поліз за божницю. Дістав якісь папірці.

— Осьо, — простягнув їх Данькові.

— Що це? — хоч Данько уже знав, що це за папірці.

— Я з усім розквитався, — пояснив Зачепіжний. — Ще й п'ятнадцять пудів зверху податку одвіз. Осьо і квитанції.

— Запхніть їх, дядьку, собі в гузно! За вами ще двадцять пудів.

— Нема. І пуда нема. Хіба оте, що на посів.

— Те ми й так заберемо.

— А чим же я сіятиму?

— Прийде весна — повернем назад. У нас буде ціліше... А тепер двадцять пудів оддавайте. Ми вже й підводу оно підігнали.

— Нема. І пуда нема. Хіба що мене з дітьми на підводу кладіть.

— Немає? — перепитав з погрозою Данько. — Глядіть, щоб потім не довелося розкаюватись. Тільки вже буде пізно... Востаннє питаю: дасте хліб державі?

— Який? — простогнав Зачепіжний. — Ми вже давно забули, який він і на смак.

— А от ми нагадаємо... Ану, хлопці, давайте!.. Долівку, долівку спершу промацайте! — помітив, бач, що долівку недавно і мазали.

— Що ви робите, люди?! — зойкнула Одарка. Кинула рогача, метнулася до комсомольців, що довбали щупом долівку. — Чи у вас за душею Бога немає?

— Ану, тітко, відійдіть! — гримнув на неї Данько. — Раніше треба було про Бога думати... Шукайте, хлопці, шукайте!

Шукали. Під піччю, під полом, під столом, попід лавою. А коли підійшли до порога, Зачепіжний зблід як стіна. Одарка ж ухопилася за груди.

— Є! — зраділо вигукнув один з комсомольців, коли щуп м'яко ввійшов у долівку. (Погано ж ти, Петре, утоптував землю!) Загнав метрів на два і замалим не впав: далі щуп провалився в солому.

— Так нема, дядьку, хліба? Зачепіжний пригнічено мовчав.

— Ану, хлопці, копайте!

Тепер уже заходився Микита. Взявши лопату, відгорнув плечем комсомольців. А оскільки не вмістився б у тій, що викопав хазяїн, то вибехкав яму майже на півхати.

Коли відгорнули солому та дістали обидва лантухи, Данько, якого вже аж трусило од злості, вибрав найбільший качан, підійшов до хазяїна:

— Так немає, кажете, хліба? — Його душив гнів, він так ненавидів зараз цього чоловіка, що убив би його на місці. Йому вже здавалось, що Зачепіжний навмисне, аби лише зганьбити його, Сокала, в очах секретаря ЦК, закопав кукурудзу. — А оце що?! — ткнув качаном межи очі.

Зачепіжний схрапнув, наче кінь, одступив од Данька. І тоді Данько, зовсім уже знавіснівши, закричав до Микити:

— Бери його, чого стоїш?!

Заголосила Одарка, закричали діти. Микита, так само всміхаючись, узяв позаду Зачепіжного у ведмежі обійми: ні охнути, ні дихнути. Хапаючи повітря, Зачепіжний широко роззявив рота — Данько щосили загнав йому в рота качан, ще й ударив по качану кулаком. У Зачепіжного враз підігнулись коліна, і коли Микита його одпустив, він упав, наче мертвий, додолу. Ноги били в долівку, фарбуючи у червоне качан, що стирчав йому з рота, пузирилася піна...

— Помре, — сказав Микита, коли, підібравши весь хліб та повантаживши на підводу, залишили двір.

— Чорт його не візьме, не вмре! — відповів сердито Данько. Зачепіжний таки вмер. Не одразу, а десь за три тижні.

Харкав-харкав кров'ю та й зліг. І, може, то й добре, що вмер, бо не бачитиме, як умиратимуть один по одному його діти, почорнілі, опухлі од голоду, як збожеволіла Одарка ходитиме спорожнілим селом, притискаючи до висохлих грудей трупик найменшого сина, пригойдуючи та пестячи його, поки й сама ляже під тином, і тоді її, ще живу, вкинуть у гарбу, повну трупів, та й одвезуть на кладовище, та й згорнуть до великої ями, бо не було уже ні снаги, ні часу хоронити кожного померлого в окремій могилі.

Вимерла половина села, хоч Данькові й не вдалося дотягнутись до обіцяного секретареві ЦК. Незважаючи на те що під кінець люто трусили вже не тільки "індусів" — і колгоспників. Вигребли навіть гамазей з посівним, звезеним од "індусів".

* * *

Біографія мого героя була б далеко не повною, коли б я не торкнувся інтимного боку його життя. Він уже був головою колгоспу, а все ніяк не міг підібрать собі пари. І не тому, що народився калікою чи негожим з лиця: батьки не пожаліли Данькові ні здоров'я, ні вроди, і не одна дівка

сохла по ньому, але в крові у Данька з діда-прадіда сиділо: не женись на красивій, а женись на багатій, і він, коли б це було до революції, обов'язково висватав би дівку з багатого роду, щоб і собі вибитися в люди, але з приходом радянської влади все стало з ніг на голову, і багатство було вже не радістю, а прокляттям. Багатших відривали силоміць од землі та й турили туди, де Макар телят не пас, багатших позбавляли всіх прав, прирівнюючи до безсловесної худоби, тільки худобі було легше, худобу хоч годували — поїли та держали в теплі, багатших же викидали у сніг, на мороз, у чому були, в чому стояли, не жаліючи навіть дітей, навіть немовлят з колисок викидали. І не допомагало ні те, що багатство було нажите власним горбом, лютою працею, — раз ти, дядьку, багатший од мене, то хай тепер тебе злидні їдять! Тож Данькові не було жодної рації шукати дівку з багатого роду, тим більше що за багатими й слід прохолов, а засилати сватів до якоїсь хай і першої красуні в селі він теж не поспішав. І не тому, що боявся з'їсти облизня (яка дівка відмовить голові колгоспу, найза-виднішому нареченому села!), а тому, що уже дивився на всіх своїх односельців зверху вниз і не збирався родичатися з якимось там дядьком Савком чи тіткою Гапкою. Данько уже накидав парубоцьким оком своїм на міських дівчат, коли бував у районі, бо здавались вони йому з іншого тіста й зліпленими.

А тут прихильна до нього доля підвернула випадок, про який можна було тільки мріяти.

Коли страшна голодовка минула та настало більш-менш людське життя... ну, не таке уже й людське, але все ж можна було якось жити на світі, бо оті, що вгорі, теж були не з лопуцька, вони розуміли, що, видушивши до кінця села та знищивши останнього дядька, самі ж від голоду й подохнуть, адже земля сама по собі не буде родити... Тож коли ослабла голодна петля на шиї замордованого люду і трохи вільніше дихнулось, появилися по колгоспах комори, де було й борошенце, і до борошенця і де комірник по записках голови відважував тим, хто зажив особливої ласки: чи крупи, чи сальця, чи медку, а то й свіжого м'яса. Пасся з тих комор в основному актив та ще уповноважені з району, які,

наче галич, розліталися по селах з кожною кампанією: посівна, жнива, хлібоздача, — недремне око було потрібне завжди, дядька потроху відучали робити з власної охоти та волі, а тільки із страху й примусу. Гуртове — чортове, а на чортове не дуже лежить працювати душа.

Завівся такий гамазей і в Даньковому колгоспі, і, вирушаючи до району, він щоразу набирав повну бричку гостинців, бо не підмажеш — не поїдеш, а підмазувати доводилося кожного разу. І рай-комівців, і райвиконкомівців, і міліцію, й прокуратуру, і суд — усі вони на відсутність апетиту не скаржились, особливо на дармове, на колгоспне.

Тож одного разу повіз Данько до району діжечку меду пудів на чотири — "подношеніє" першому. Діжечка видовбана з суцільної липи, щоб не втратив мед ні смаку, ні запаху, ні прозорої золотис-тості: Данько встиг дізнатись, що перший дуже любить чаювати з медком. То чому б не догодити хорошій людині? Не в райком укотив оту діжечку, мав же всі клепки в голові, а одвіз до чепурненького будинку, що виглядав із-за вишень ситими вікнами, та й попав саме на сніданок (і тут не вмирала доля Данькова!), куди й був ласкаво запрошений.

Снідали вчотирьох: сам секретар, його жінка, єдина їхня дочка і, звісно ж, Данько. Данько не дуже і нітився, бо що не раз гостював у начальства, а що й одягнутий був у щойно справлене, у районі й пошите ж: піджак військового крою, який саме входив у моду, й сині штани-галіфе, і нові хромові чоботи, наче дзеркала, чорні, — все на Данькові аж сяяло, облягаючи ладно його ще не розповнілу статуру. Може, ота одіж привернула увагу секретарської доньки, а може, й обличчя Данькове, бо, повторюю, природа його вродою не обділила, тільки, прощаючись, вона спалахнула й сказала:

— Заїжджайте іще.

А матуся її, од уважного ока якої не сховалось нічого, ще й додала, люб'язно всміхаючись:

— Завжди будемо раді.

Ну, якщо вони раді, то Данько радий тим більше. Вертався додому і вже подумки бачив себе зятем самого секретаря райкому, хазяїна й грози всього району. І його дочку вже бачив не де-небудь, а поруч з собою в ліжкові, як пак її звати? Якесь чудернацьке ім'я, одразу й не пригадаєш... Ага, Розалія. Роза. Не те що Гапка чи Пріська. З грубими, наче дошка, долонями й по-репаними п'ятами. У Розалії ж долонька була як пампушечка, Данько аж понюхав свою, коли вийшов на вулицю, — здобою й пахло. Та й уся вона наче замішана на здобному тісті. Тож бачив її вже своєю дружиною, а яка вона, гарна чи ні, не міг би зараз сказати. Ну, та воду з її лиця йому не пити, головне — чия вона дочка і що чекає Данька, коли він стане її чоловіком.

І вже Данько як неділя, так і йде до району, прихопивши щось із комори ("Здрастуйте! Оце зарізали кабанчика, то не погребуйте нашою свіжиною"), вже Роза так і горнеться до нього, а її мати називає його тільки зятьком. Уже й секретар, Микола Іванович, закидає слівце, чи не пора Данькові подумати про іншу роботу, не вік же сидіти на тому колгоспі, закида-закида, а потім і прямо питає, як він дивиться на те, щоб перейти працювати в район, бо в районі такі люди он як потрібні, на що Данько з більшовицькою скромністю відповідає, що він перш за все комуніст, тож куди його партія пошле, там і буде робити. Партія послала його на роботу в райком, поки що інструктором, а згодом і завідуючим відділом і віддала йому Розу ще до весілля: гуляли-гуляли допізна у паркові та й той... Данько, зірвавши дівочий вінок, і не подумав би кинути Розу, Данько не з тих, він уже й оком накинув, де вони житимуть після весілля, у якій кімнаті отого будинку з ситими вікнами, але тут на всю країну прогримів постріл у товариша Кірова і по містах, містечках та селах почали хапати тих, хто так чи інакше був причетний до цього лиховісного пострілу.

І хто б міг подумати: взяли і Миколу Івановича, першого секретаря райкому, без двох днів Данькового тестя (не вмирала, не вмирала доля Данькова!). Кілька ночей він не спав, обливаючись холодним потом

(здавалося, що ось-ось прийдуть і за ним), обходив отой будинок десятою вулицею, щоб не зустрітися з Розою, а тим більш — з її матір'ю, в якої язичок наче бритва, — схуд, змарнів, а виявилось, що й даремно. Чи колишній замах на нього куркульні озвірілої, чи його виступ під час зустрічі з секретарем ЦК запам'ятався представникам з області, тільки на пленумі райкому, що розглядав кадрові питання (зняли всіх секретарів за контакт з клясовим ворогом), рекомендували на посаду першого Сокала Данька Даниловича, і на смерть перелякані члени райкому (кожному могли пришити отой контакт) дружно проголосували за нього.

Тож після того, як Сокало став першим, ніхто навіть подум-ки не посмів би назвати його Даньком — не будемо називати й ми, а величатимемо віднині Даньком Даниловичем або товаришем Сокалом.

Після історії з Розою (її з матір'ю підмели незабаром славні органи наші та й заслали кудись аж в Середню Азію — теж гора з плечей Данька Даниловича), після того як він повновладним господарем поселився у тому ж будиночку з ситими вікнами, на все, як то кажуть, готове, бо обом жінкам не дозволили навіть зайвої одежини прихопити з собою, перевіз товариш Сокало до себе батьків: обпікшись на Розі, заборонив собі навіть думати про якесь там одруження. Приведеш отаку собі лялю до хати, а потім виявиться, що її любий татусь — ворог народу.

Отак років зо два й просекретарював неодруженим Данько Данилович і ходив би ялівцем до самої війни, коли б якось увечері, засидівшись у райкомі, не наткнувся, виходячи, на прибиральницю, яка, високо підіткнувши спідницю, мила саме підлогу. Сокало як зачепився поглядом об тугі, наче вилиті, литочки прибиральниці, сліпучо-білі стегенця її, так стовпом і став.

Дівчина чи то відчула той погляд, чи просто за чимось обернулася і такими очима війнула в самісіньку душу Данька Даниловича, що в того і кров бухнула в скроні. Відьомські очі — кажуть в народі.

— Ви чого дивитесь?! — весело закричала вона, спідниці, однак, не осмикуючи.

— А куди ж мені дивитись? — запитав розгублено Сокало.

— Ось як дам вам ганчіркою, то одразу засліпить! — ще веселіше закричала вона, не виявляючи не те що страху, а бодай поваги найменшої до першого. — Ич які: за дівчатами підглядати! Проходьте, бо мені треба домити!

Данько Данилович слухняно пройшов (йому чомусь страшенно сподобалось, що ним отак безцеремонно командують) і всю дорогу додому хитав головою: ну й ну! — і всміхався про себе. І за вечерею посміхався, аж батько зауважив: "Що ти там, синашу, таке смішне до рота узяв?" — і, спати лягаючи, коли вже погасили світло, довго дивився у темряву, і йому звідти світили то білі стегна, то відчайдушно веселі очі прибиральниці.

Другого дня він тільки й думав про неї. Не те що весь час думав, весь час думати було ніколи, справ, як завжди, навалилося — вгору ніколи глянути, а коли траплялася вільна хвилина, він на якусь мить завмирав, й одразу ж лунав її дзвінкий голос, ясніло її юне обличчя. Тож цього дня Данько Данилович уже навмисне затримався і хвилювавсь, як молоденький, що вона може не прийти, і майже зненавидів другого, якому теж припекло сидіти допізна.

Врешті другий пішов, і Данько Данилович, поправляючи нервово волосся, вийшов з кабінету.

Вона наче теж чекала на нього. На тому самому місці.

— Прийшли помагати?

— А чому б і не помогти? — набрався духу Данько Данилович.

— То беріть ганчірку та мийте!

Сокало ступив уперед, наче й справді збирався мити підлогу, і вона розсміялася так, що аж сльози набігли на очі.

— Ви завжди такий чудний чи тільки сьогодні?.. Станьте отам, де уже вимито!

Домивала підлогу, а разом цокотіла до нього. Ви не жонаті, еге?.. А чого досі не женитесь?.. А хто вас обпирає-годує?.. А ви не боїтесь їздити на отій машині? (Сокалу виділили саме "емку"). Я б умерла од страху, аби мене посадили до неї... А чого вас усі так бояться? От я вас ніскілечки не боюся... А ви знаєте, де я живу? Недалеко од вас, на тій самій вулиці... Вона щебетала й щебетала, зовсім, здається, не чекаючи, що він відповість, а Данько Данилович слухав її як заворожений. Біс його зна, що робило із ним це веселе дівчисько!

З того вечора Сокало й дня не міг прожити без Галі (так звали дівчину). Та й вона все прихильніше ставилась до нього. І коли одного разу Данько Данилович запитав, чи піде вона за нього заміж, Галя вперше серйозно глянула на нього, в свою чергу спитала:

— А ревнувати не будете?

— Чого б я мав ревнувати?

— Бо я уже мала хлопця.

Новина, як то кажуть, не дуже приємна, але Сокало без цього дівчиська вже не міг прожити і дня. Тож справили комсомольсько-партійне весілля (Галя була комсомолкою), і в затишному будинкові тому появилася молоденька хазяєчка, така метка та рішуча, що батькам скоро й місця не стало: довелося переселитися назад у село, добре, що хати не продали. Сокало дуже швидко примирився з тим, що вона не

була уже дівчиною, тим більше що Галя виявилась круглою сиротою, тож із цього боку ніщо не загрожувало успішній кар'єрі Данька Даниловича.

Дітей вони так і не встигли нажити, як почалася війна. Данько Данилович, коли почали евакуйовуватися установи, запропонував і Галі виїжджати на Схід разом із сім'ями начальства районного, але вона рішуче відмовилась: "Якщо уже й їхати, то тільки разом!" Сокало ж евакуюватися повинен був у останню чергу, простеживши за тим, щоб німцеві не лишилось нічого, він до серця узяв заклик товариша Сталіна все палити й нищити, щоб ворога стрічала суцільна пустеля, байдуже, що в пустелі тій лишалися наші ж люди, яким треба було десь жити і щось їсти. Сокало мотався по селах, пильнуючи, щоб не лишилося в полях і клаптика хліба неспаленого, цілого корівника або стайні, наче в тому корівникові або стайні мали жити німці. Сокало, якби його сила та воля, спалив би всі села дощенту, а про те, щоб роздати людям хліб з колгоспних комор чи віддати якусь там худобину, не могло бути й мови. "Німців ждете? Для ворога запасаєтесь?!" — кричав, скаженіючи, Сокало і пускав червоного півня під стріхи гамазеїв та стаєнь, а худобу, яку не встигли погнати на Схід, особисто пристрелював.

Улетів отак і в рідне село і визвірився на Вустю, котра стала замість нього головою колгоспу:

— Чого не евакуювалася? Німців виглядаєш?

Вустя так і не вийшла заміж, в ній назавжди поселилася образа на чоловічу половину роду людського. Всю свою материнську любов вона віддавала поросятам, телятам, курчатам: жоден колгосп не мав такого доглянутого молодняка, як у Вусті. У неї у хаті вічно товклося як не хворе теля, то зачухане порося.

— Зараз же збирайся в дорогу!

Вустині нецілувані вуста зав'язалися вузликом:

— Не поїду.

— Ти що?! — закричав Сокало. — Ти думаєш, що кажеш?

— У мене телята лишились.

— Які ще телята?

— Молочні. Не гнати ж їх у дорогу. Пропадуть, — схлипнула Вустя.

— Ти що, лишила телят? Та ти знаєш, що тобі за це буде?! Та тебе розстріляти на місці!..

— Стріляйте. А телят не пожену на погибель.

Ну що робити з божевільною бабою? Сокало полаявсь-полаявсь, потім, щось вирішивши, заспокоївся:

— Пішли.

— Куди? — спитала Вустя: вона вже подумала, що він її зараз стрілятиме.

— До телятника, куди ж іще.

Телят було з півсотні, не менше. Ясні, наче вмивані, мордочки, довірливі очі. Вони так і потяглися до Вусті. Сокало зачинив двері, підпер їх кілком.

— Навіщо ви те зробили? — стривожилась Вустя.

— Зараз побачиш.

Дістав запальничку трофейну, що подарував йому один капітан з частин відступаючих, крутонув коліщатко. Підніс гострий язичок полум'я під стріху.

— Що ви робите?!

Вустя вже не питала — кричала. І не встигла стріха взятись полум'ям, як вона, турнувши Сокала, підскочила, збила полум'я.

— Ти що?! — закричав у свою чергу Данько Данилович. — Ти що собі думаєш?! Ану відійди!

— Не відійду!.. Не пущу!..

Вустя важко дихала, хустка збилася аж на плечі, очі горіли вже зовсім як у божевільної.

— Відійди, кажу!

— Не дам!

Сокало зайшов з іншого боку, Вустя за ним. Ударила по руці, вибила запальничку.

І тоді Данько Данилович вихопив наган. Хотів лише полякати... лише відігнати збожеволілу бабу... та палець смикнувся сам собою і постріл ударив як грім. Вустя гойднулася, впала йому прямо під ноги...

Данько Данилович не йшов до машини — біг. Позаду тріщало полум'я, ревіли телята, Вустя непорушно чорніла під стіною, що теж уже

бралась вогнем, Сокалові ж здавалося, що вона біжить за ним вслід: от-от наздожене, вчепиться в горло.

Задихаючись, вскочив до "емки", гукнув шоферові:

— У район! Швидше!

Недалеко й відгазували, як шофер, загальмувавши, перелякано подивився через віконце у небо.

— Що там? — стривожився Сокало.

— Самольот! Німецький!

Відчинив поспіхом дверцята, викотився на дорогу. Сокало вискочив услід, глянув угору. Прямо на нього нісся літак, розсікаючи повітря гострими крилами. Було в ньому щось нещадно осине.

Сокало тут же й упав, зариваючись обличчям у пилюку, й одразу ж по ньому, вдавлюючи в твердь, пронеслась чорна тінь, обдала крижаною безвихіддю. Аж тоді почув, як зататакало, забухкало, зашипіло позаду, попереду, сипонуло землею. Нестерпне ревіння понеслось кудись далі, Сокало підхопився, дивуючись, що він ще живий, дико оглянувся.

"Емка" горіла, облита вогнем. Жар стояв такий, що Сокалові обпалило легені, — він одбіг і лише зараз побачив шофера. Той непорушно лежав, обхопивши руками голову, а з порваної потилиці, булькаючи, виливалася кров. Сокало задом-задом одступив іще далі, а потім повернувся й побіг.

Не усвідомлював навіть, що біг не до районного центру — в рідне село.

Добравсь до пагорба, до червоного прапора, що мляво звисав на високому древкові. Упав, хапаючи широко розтуленим ротом гаряче повітря. А коли трохи відхекався і глянув у небо, чи не летить де літак, то побачив прапор й одразу ж зрозумів, куди він забіг. Глянув зацьковано на село, на палаючий телятник, а потім на дорогу за селом, — і там, на дорозі, щось швидко рухалось, і вже віддалений гул грізно бив йому у вуха.

Німці!

Війнув, наче прокинувшись, вітер, прапор ожив, замайорів у повітрі. І від однієї лише думки, що німці зараз побачать цей прапор і почнуть по ньому стріляти, в Данька Даниловича мороз пішов поза шкурою. Схопився, вчепився у древко: зламать, повалити, але древко було наче залізне, і прапор лише погойдувався. Тоді Данько Данилович знову метнувся у степ.

Куди завгодно, тільки подалі од прапора.

* * *

Більше тижня блукав степом Сокало. Обходив села, жував зерно, вилущуючи його з важких колосків (аж ось коли він перестав жалкувати, що не вдалося спалити всі хліба), пив воду з невеликих степових джерелець, що сльозилися по глибоких байраках. Заріс густо щетиною, очі здичавіли.

Не поспішав на Схід, щоб пробратися до своїх: весь час думав про Галю. Що вона його жде, що він мусить забрати її з собою.

Лише зараз зрозумів, як любить свою молоденьку дружину. Насиналась щоночі, і він прокидався в сльозах. Весь час чув її голос, її дзвінкий сміх і часто ловив себе на тому, що промовляє до неї. І кружляв, кружляв довкола райцентру, де була його Галя.

Одного разу ночував не сам, а з таким же, як сам, неборакою. Багато тоді блукало їх степами Вкраїни, пробираючись до рідних домівок. Довго приглядались один до одного, поки розговорилися.

Іван, так звали нового знайомого, охоче розповідав про себе. Служив у піхоті, поки німці розколошматили їхній полк так, що лишилися ріжки та ніжки. Іванові пощастило: не вбило, не поранило, не погнали навіть у полон, а приставили до польової кухні рубати дрова й помагати поварові. Повар, щоправда, був скаженю-щий, як що, так і черпаком по голові, але Іван старався з усіх сил, тим більше що годували од пуза: скільки живе, не їв Іван стільки м'яса та сала. Тож коли німецька частина, перепочивши з десяток днів, рушала далі на схід, її командир підкликав Івана і спитав, чи той хоче до матки. "Еге, так і спитав". А який син не хоче до рідної матері! І командир дав йому "аусвайс", а по-нашому перепустку, щоб ніхто його не чіпав у дорозі, не затримував, а пропускав прямо додому.

— Покажи, — попросив Сокало.

Сиділи, відпочиваючи, під стогом торішньої соломи, від дороги подалі. Сонце вже сідало на обрії, і така первозданна тиша стояла довкола, наче й не було на світі війни.

Іван одстебнув бічну кишеню, дістав акуратно складений аркуш паперу:

— Осьо!

Папір був цупкий, мов залізний. Данько Данилович шанобливо його розгорнув, і перше, що впало йому в око, була велика печатка з орлом і свастикою посередині. А вище друкований латинський алфавіт. Лише три слова були вписані червоним чорнилом, і Сокало, який по-німецькому не кумекав, лише догадався, що то прізвище, ім'я та по батькові нового знайомця.

— Перевіряли?

— Ого, скільки разів! — хвалькувато відповів Іван. — Як село, так і поліція. Давно б уже сидів у тюрязі, аби не вона... Дайте сюди, бо ще помнете!

Сокало неохоче віддав перепустку Йванові. Йому б отаку!.. Вирішили й заночувати під стогом, бо вже зовсім звечоріло. Іван розв'язав важкенного "сидора", став пригощати Сокала:

— їжте, бо у вас, видать, за душею й крихти немає!

Сокало їв. Свіжий хліб, смак якого він встиг і забути, сало, цибулю. Пиріжки з картоплею. Круто зварені яйця.

— Багато живеш.

— Та люди не жаліють — дають. Зайдеш у село, то вже нагодують. А він обходить села, мов затаврований. Йому б отакий "аусвайс"! Не спиться, не спиться Данькові Даниловичу...

Такому й без "аусвайса" нічого не скоїться... Відкритись, розповісти, хто він такий? Ти ж простий собі чоловік, тебе й так не зачеплять, а я секретар райкому. Попросити по-людському... Бо мене, мене розстріляють, як зловлять!.. Ні, не дасть. А якщо й дасть, коли пригрозить наганом, то в перше ж село побіжить у поліцію: "Ловіть секретаря райкому!" Недаремно ж на німців гнув спину. Жаль, не провалили черпаком отим голову. Зрадник!.. Через отаких і війну програємо...

Сопе... С-скотина безсовісна! Що йому до того, що секретаря райкому можуть упіймати й повісити! Лупатиме своїми баньками волячими, роззявлятиме цікавого рота...

І так зримо уявив себе вже під шибеницею, з петлею на шиї, що аж задихнувсь од ненависті до сонного Йвана. "Треба кінчати!" Голова холодна й ясна, він уже знав, що зараз зробить. Бо зрадникові кара одна...

Коли все було скінчено, розстібнув бічну ту кишеню й дістав "аусвайс". Уже відійшов кілька кроків (заснути поруч із трупом не зміг би все одно), як згадав про "сидора". Повернувся, підняв біліючий клунок, закинув за плечі.

Довго йшов, лишаючи за собою подалі стіг. Набрів на невеликий стіжок, з головою зарився в солому й одразу ж заснув.

Мов провалився у яму...

Вранці, прокинувшись, витрушував довго солому, вибирав із чуприни. Поснідав, що було в "Сидорі" (про Йвана намагався не думати: зрадник, туди йому й дорога!), пішов не в бік райцентру, а до свого села. Надумався пробратись до батьків (хата на краю села, так що можна непомітно й підкрастися) і попросити матір, щоб сходила по Галю. А вже потім удвох рушати на Схід. Та й у село не зразу заходити, а, підкравшись ярком, роздивитися що і як, а тоді уже йти. Ярочок хоч і неглибокий, але веде майже до садиби батьків.

Ще по дорозі викинув наган. Тепер, коли в нього була перепустка, зброя могла тільки накликать біду.

Добравсь до ярка, йшов, прислухаючись та придивляючись. І тут сталася зустріч, про яку він побоявся б і подумати. Все що завгодно, тільки не це!

Вони наче сиділи у засідці, на нього чекаючи.

— Стій, хто такий?

Два поліцаї, один у літах, а другий зовсім ще хлопчисько. Дві білі пов'язки з чорними орлами і свастиками. Дві гвинтівки, націлені на нього.

— Документ!

Холонучою рукою дістав "аусвайс". Старший поліцай опустив гвинтівку, взяв документ. Довго вивчав, ворушачи губами.

— А чому Іван?

У Данька Даниловича й губи отерпли. Ледь ворушачи ними, сказав, що таки Йван, бо так його охрестили.

— Іван, — повторив поліцай, і очі його глузливо зблиснули. — А Данька часом не знаєш?

"Пропав!" — зблиснуло в Сокала у голові.

— Якого Данька?

— Не знаєш?.. Зате я добре знаю... Давненько ж ми не зустрічалися з тобою, товаришу Сокало... Ну, з прибуттям!.. Прийшов перевіряти, чи не вкопав я знову хреста замість прапора? Що ти його й обісрав.

І тут наче полуда спала з очей Данька Даниловича: перед ним стояв Василь Коваленко. Постарілий, із сивизною у вусах, але — Коваленко.

— Тата мого за що розстріляв?

— Я не стріляв...

— Не стріляв, тільки під кулю підставив!.. Людської ж крові на тобі! Як тебе й земля носить такого?

Сокало мовчав. Усе у ньому обмерло, все довкола померкло. Подумав про Галю, якої йому вже не бачити, і такою тугою, такою смертною тугою пойнялося все його єство, що хоч зараз у могилу.

— Ну, пішли. Та не здумай втікати! Ану, руки назад! Спиною, потилицею відчував Данько Данилович націлені в

нього гвинтівки. Крок... іще крок... і дві кулі упнуться в нього. Пожбурять на землю, в прах, у небуття.

— Куди ви мене ведете? — врешті не витримав: відчував, що от-от підламаються ноги.

— У район, куди ж іще таку цяцю вести!

Хоч як дивно, відчув полегшення: зараз не вбиватимуть.

Минули хату, що в ній жили батьки Данька Даниловича, пройшли мимо покинутої садиби Петра Зачепіжного, дійшли до хати покійної Вусті.

— Ану стій! — скомандував Коваленко. І гукнув через тин: — Тітко Оксано, а вийдіть сюди!

З хати вийшла Вустина мати. Сиве волосся розпатлене, голова труситься, очі чорніють проваллями.

— А підійдіть-но ближче.

Незатишно, ой як незатишно Данькові Даниловичу! Волів би зараз бути будь-де, навіть у німців у руках, тільки не отут, на нещадно освітленій вулиці перед Вустиною матір'ю, що підходила все ближче і ближче.

— А погляньте, кого я вам привів!

Зупинилась, втупилася моторошними очиськами своїми, впізнала:

— Ой людоньки, він же мою Вустю убив! Йшла потім за ними слідом, кричала:

— Верни мою дочку! Верни, душогубець!

Забігала то з одного боку, то з другого, поривалася вп'ястися йому в обличчя. Данько Данилович одбивався як міг ("сидір" метлявсь мов скажений), а поліцаї й не думали одганяти збожеволілу жінку.

— Душогуб!.. Душогуб!..

На її розпачливий крик стали вибігати жінки. Багато з них одразу ж упізнали Сокала, і вже декотрі прилучили свої голоси до Оксаниного крику. В тієї ж чоловіка загнали в могилу, в тієї сина або дочку, а в тієї після Данькових відвідин уся сім'я од голоду вимерла — тільки могилки край городу.

— Ведуть, ведуть душогуба!

— Та щоб же тебе й земля не носила!

— Оділлються тобі наші муки, оділлються!

Плач, крик наростав, натовп усе більше розпалювався гнівом, і коли вийшли на майдан перед сільрадою, Вустина мама, зовсім знавіснівши, забігла попереду, вхопила Данька Даниловича за барки:

— Оддай мою Вустю!.. Оддай!..

Данько Данилович, відчуваючи, що вона от-от зіб'є його з ніг, одірвав її руки, щосили попхнув. Жінка впала.

— Убив! — зойкнуло в натовпі. — Та скільки ж він буде вбивати?! Хапайте його, жіночки!

Данько Данилович обернувся й побіг. Біг до поліцаїв, що стояли вже не позаду — попереду, біг і кричав:

— Стріляйте!.. Стріляйте!..

Молодший підняв був гвинтівку, але Василь ударив його по руці:

— Облиш!

Отут і настав кінець Данькові Даниловичу. Його наздогнали, збили з ніг, навалилися, і такий заячий вереск сплеснувсь над майданом, що аж здригнулися, здається, хати...

Потім жінки розійшлися, а посеред дороги лишилася купа лахміття, утоптана в землю.

— Дядьку, він уже мертвий? — перелякано спитав молодший поліцай.

— Мертвішого не буває, — відповів суворо Василь. Закинув за плече гвинтівку, скомандував: — Пішли!

— Куди?

— Шукати підводу. Одвеземо в район. В комендатуру. Секретар же, не будь-хто...

Од Василя і довідався німецький комендант про подію в цьому селі. І комендант же переповів почуте кореспондентові берлінської газети, що забився в степовий цей район. Кореспондент написав цілу статтю, не пожалівши уяви, статтю охоче надрукувала берлінська газета, і, вже перекладена з німецької на російську, вона лягла на стіл людини, вуса якої знав увесь світ. Раз і вдруге прочитала та людина статтю, морщачи низького лоба, а потім узяла червоний олівець і написала: "Наказат беспощадно!" Але й цього їй здалося замало, і вона дописала, ламаючи літери: "Сравнят с землей!" Запалила коротку люльку, що її теж знав увесь світ, помахала сірником у повітрі, пахнула димом, і очі її задоволено мружились.

Так була вирішена доля села, що зачаїлося в далеких степах України. Воно ще сном-духом не відало про лиху оту резолюцію, а вслід за фронтовими нашими частинами, які, стікаючи кров'ю, лягаючи трупом, визволяли місто за містом, село за селом, рухався сформований спеціально підрозділ, який і мав виконати наказ вусатого батька народів.

Це були добре споряджені та вгодовані хлопці: з малиновими погонами на підігнаних шинелях, з новісінькими, що досі не знали жодного пострілу, автоматами. Вони не йшли пішки, а їхали "студебекерами", що могутньо ревіли по розбитих дорогах, — росіяни й українці, узбеки й грузини, білоруси й казахи — повний, як то кажуть, Інтернаціонал, але Інтернаціонал не отой, що повзав, стріляв, замерзав і тонув на дорогах війни у посічених кулями, підбитих вітрами куценьких шинельках, а особливий, виплеканий, вишколений лише для того, щоб нещадно карати не загарбника-ворога, а своїх співвітчизників.

І коли село було звільнене і пройшли через нього обвуглені у боях фронтові наші частини, спеціальний підроздів одразу ж укотив до села. Укотив, оточив з усіх боків, щоб і миша не вислизнула, та за три короткі години й виконав страшну оту резолюцію. Чоловіча половина села, починаючи з дванадцятирічних, була тут же й розстріляна, а жінки з дітьми повантажені на ті ж "студебекери", і колона, завиваючи дужо моторами, рушила вже не на захід, а на схід, до найближчої станції, де її нетерпляче ждав ешелон, сформований з вантажних вагонів. У них і були вкинуті жінки й діти, і ешелон рушив у далеку дорогу — в Сибір. Скільки їх перемерло в дорозі, нікому не взнати, бо ніхто так і не вернувся назад.

Колона залишала село, а воно корчилося, суціль залите вогнем, і не валували собаки, не ревіла худоба: все було постріляне отими хвацькими вояками в підігнаних шинелях.

Кілька днів догорали хати, клуні, комори. Над суцільним по-жежиськом колихавсь важкий дим, осипавсь їдкий попіл. А коли перегоріло усе, що мало згоріти, така моторошна тиша залягла над випаленими дощенту садибами, що здавалося — вмерло все живе на землі.

Один тільки солдат і навідався в це прокляте село. Придибав на милицях і довго стояв біля власного випаленого дворища, наче розп'ятий, а потім погойдав за три кілометри, де жила його заміжня сестра. Там узнав усе і з великого горя напився, а напившись, вийшов на вулицю і, б'ючи кулаком в ордени та медалі, що висіли на грудях, кричав: "За що воювали?!"

Та й докричався до того, що загребли і його.

* * *

Минули роки й роки, од села не лишилося й сліду. Тільки зруйнована гребля колишнього ставу і на ній одинока старезна верба. З вигорілим чорним дуплом, у якім запросто сховатись людині, покручена та покалічена, позбавлена цілющої вологи, вона вже давно, здавалось, повинна була б усохнути, а от,

дивись, усе ще жила. Просиналась щовесни, розпрямляла покручені суглоби свої, викидала до сонця рідкі котики, а потім вкривалася листом.

І ніхто не підійде до неї, ніхто не погладить потрісканий стовбур.

Ба ні, таки підійпши. Нещодавно, видать, побували з племені отих придурків, яким ні роду, ні переводу. Отих, що все списують поганськими своїми іменами. Що й на спині рідного тата, коли б він терпляче постояв, вирізали б свої ініціали. Тож такі побували й тут. Бо через увесь стовбур прорізано глибоко в кору — до живого, до білої кості: "Здесь кайфовали Жора и Гена с двумя чувихами".

Земний уклін вам, Жоро і Гено!

1991